

KONG FREDERIK OG MURERMESTER SØRENSEN

DEN ÆLDSTE DANSKE MILITÆRFAGLIGE LITTERATUR

OG DENS PUBLIKUM

AF

GUNNER LIND

Vi kender ejerne af to af de ældste danske bøger om krig. Begge bøger findes i dag i Det kgl. Bibliotek. De er trykt i København med et par generationers mellemrum. De handler om det samme, nemlig om hvordan man skal føre krig. Men ellers er der unægtelig forskel. Joachim Arentsehes *Kriegsbuch* (1578) er i bogstaveligste forstand et fyrsteligt værk, et prægtigt arbejde i folio med en vrimmel af håndtegnede illustrationer i strålende farver. Der blev sandsynligvis kun trykt et enkelt eksemplar, og klenodiet var til brug for hans majestæt kong Frederik II personligt.¹ Den anden bog er et beskedent samlebind, bare 7,5 gange 12,5 centimeter i ydre mål, og ganske uden prunk. Forrest i bindet finder man Fromholdt von Elerdts *Ein neues Kriegs Tractätlein* (1644). Dernæst kommer samme forfatters *Ein gar neues Kriegs-Handbüchlein* (1646), og endelig et optryk fra 1645 af de kongelige danske krigsartikler. Bagest i bindet står skrevet: „den bog

¹ Fuldstændig betegnelse: Joachim Arentsehe: *Kriegsbog* uden titel bestående af: (a) Ein Buch zusammen gezogen aus vielen probierten Künsten und Erfahrungen, wie ein Zeughauß samt aller Munition anheimisch gehalten werden sol. Daneben auch von Salpeter, Schwebel, Kolen usw. Folgt auch hernacher ein Bericht der Wagenburgk. (b) Kriegs-Ordnung: Warhafftiger Bericht von allerley Kriegssachen. (c) Kriegs Empter, aller hohen Empter zu Rosz u. Fuesz etc. vnd auch was eins jeden Gebür u. Gerechtigkeit sey. (d) Das Keiserliche Malafitz-Recht. (e) Ritterrecht: wie in alten Jaren der Ritterstand seinen Anfang genommen, vnd von dem lobl. waren deutschen Adel in tugentlicher Vbung geführt. (f) Reuterrecht: wie dasselbig vnter rittermeszigen hochgeadelten Personen vor vielen Jaren im brauch gewesen. (g) Spieszrecht; wie das die frommen Landsknecht vor vielen Jaren gehalten, vnd schentliche vnehrl. Tatten mit den langen Spieszen selbst gestrafft haben. Kriegsordnung; etc. 1578. (Folio, rigt illustreret.) Arentsehes bog er behandlet af Palle Birkelund i *Skalk*, 1987.

hør Meg Mathias Søffuernßen Murmester thil med Ret och skiel. Anno 1661.²

Arentsehes værk var det første tryk om krigsvæsen på dansk grund. Den anden bog viser, hvordan genren havde udviklet sig efter et par generationer. Springet fra tronen til det jævne borgerskab indebar en mægtig vækst i publikum. Sammen med det voksede antallet af titler og genrer.

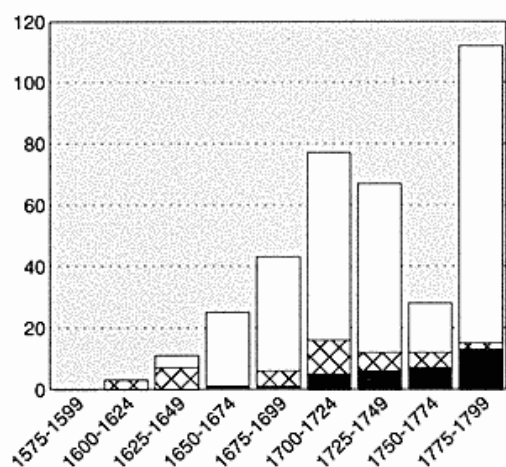
Figur 1 illustrerer, hvordan den militære litteratur udviklede sig fra 1500-tallet til år 1800. Der er nogle konjunktursvingninger, men på langt sigt er der vækst. Sidst i 1700-tallet var man nået så langt, at der fandtes en udviklet militær offentlighed. Da blev der publiceret en del titler hvert år, og der var det meste af tiden et militært tidsskrift. Der var også en bred spredning af genrer på begge sider af det store skel i den militære litteratur: mellem de officielle publikationer, der blev udgivet i kongens navn, og de private. Jeg har tidligere skrevet om den danske hær i 1700-tallet, og i den forbindelse behandlet nogle af de vigtigste genrer på den tid: de store, kongelige reglementer for hæren, og den private debatliteratur.³ Her vil jeg skrive om det, der lå før år 1720. Figur 1 rejser nogle spørgsmål. Hvorfor voksede den militære litteratur generelt? Hvorfor var rytmen så forskellig for de statslige tryk, hvis antal steg ret regelmæssigt, og den private litteratur, som først voksede i spring, og så forsvandt helt i en periode sidst i 1600-tallet? Hvorfor var der så store svingninger i fordelingen på genrer? Svarene afhænger af nogle mere grundlæggende spørgsmål: Hvem var bøgernes publikum, ud over kongen og murermesteren? Hvad skulle de bruge de bøger til, og hvad kunne de læse i dem?

De første militærfaglige tryk

I den optælling af tryk, som er gengivet i figur 1, har jeg brugt regelmæssige perioder for at få en korrekt afbildning. Jeg har også holdt mig strikt til *Bibliotheca Danica's* afgrænsning af tryk, som vedrører landmilitæret. I det følgende vil jeg imidlertid i al stilfærdighed liste en

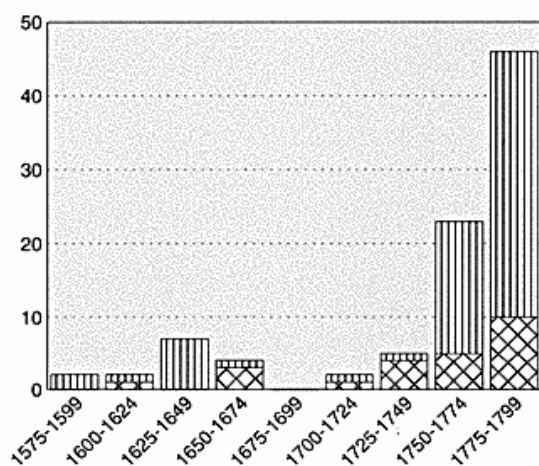
² Fromholdt von Elerdt: *Ein neues Kriges-Tractätlein, darin der Krieg, was er sey, und wie er geführet werden kan, auff's Kürtz- und fleißigste gehandelt, und gezeiget wird.* 1645. Fromholdt von Elerdt: *Ein gar Neues Kriegs-Handbüchlein, Darinn das gantze jetzige Kriegswesen Kürztlich beschrieben und gewiesen wird.* 1646. Begge i lille oktavformat.

³ Gunner Lind: Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. *Historisk Tidsskrift* 86, 1986, s. 26–73.

□ Forordninger
 ⊠ Krigsartikler
 ■ Statsvejl.

Statslige tryk fordelt på genrer. *Forordninger* som enkeltryk drejer sig helt overvejende om forholdet mellem hæren og civile, skatter m.m. *Krigsartikler* er hærens lovgivning, hovedsageligt straffelov og bestemmelse af kommandoforhold. *Statslige vejledninger* er regler for tjenesten i kamp, på vagt osv.

▨ Generelle
 ⊠ Tekniske

Private tryk fordelt på genrer. *Tekniske* arbejder drejer sig kun om militær matematik, artilleri eller ingeniørvidenskab. *Generelle* arbejder kan indeholde et vist teknisk islæt, men det er beskedent i de fleste tilfælde.

Figur 1. Den militærfaglige litteratur 1578–1799, fordelt på udgivere og genrer. Der er optalt de værker i *Bibliotheca Danica*, som er klassificeret under Landmilitær. Bemærk, at den militærfaglige litteratur er defineret mere kritisk i teksten, hvor der også anvendes en anden periodisering. Optællinger i teksten har altså et andet grundlag end graferne.

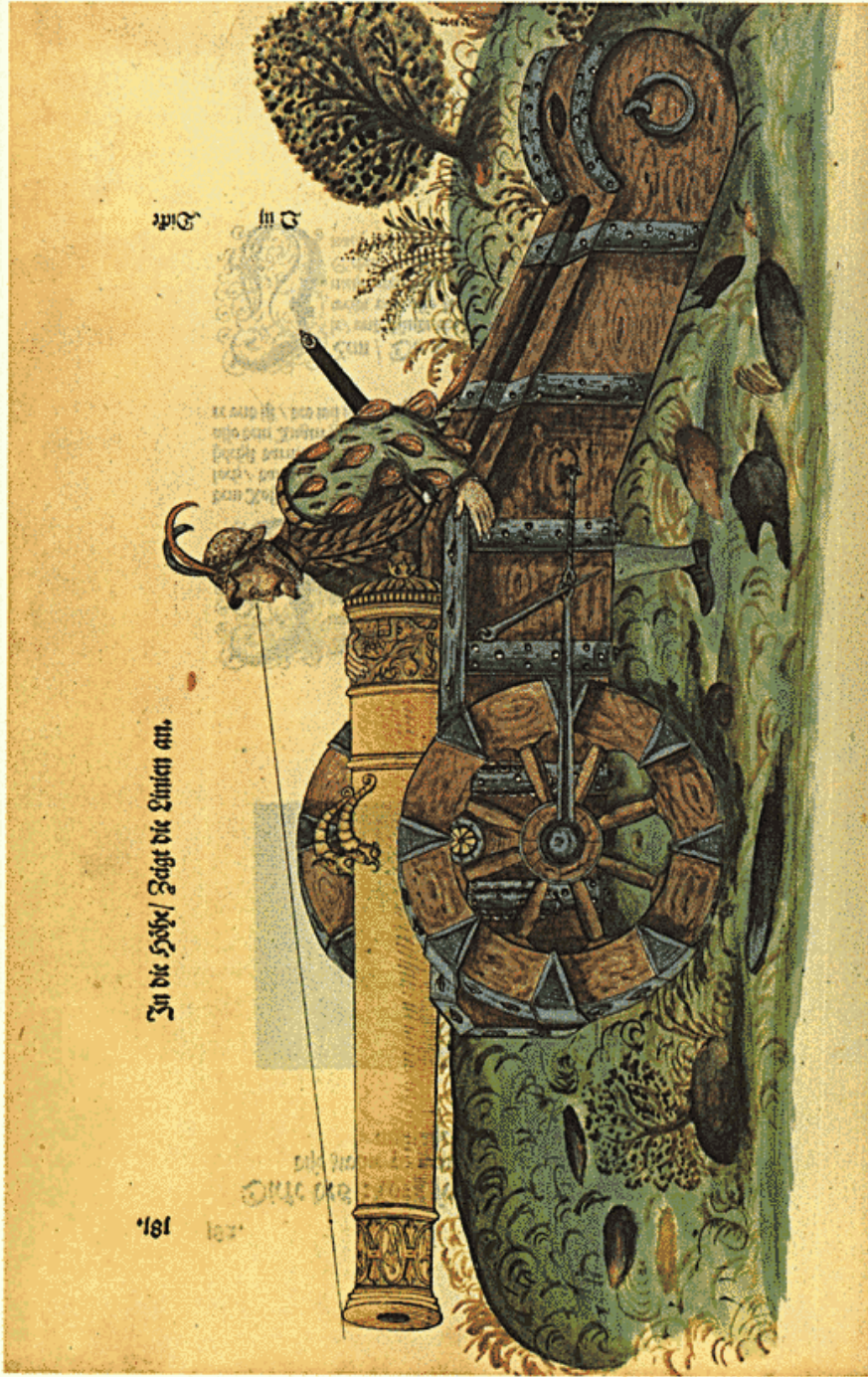
hypotese ind. Den går ud på, at der var en sammenhæng mellem den militære faglitteratur og hærens udvikling i de danske lande. Derfor har jeg delt fremstillingen i perioder, som svarer til perioder i hærens historie. Samtidig har jeg set kritisk på, hvad der egentlig udgør den militærfaglige litteratur. Jeg har inddraget nogle værker, som i *Bibliotheca Danica* er klassificeret under matematik eller jura, og jeg har undladt at behandle de talrige kongelige forordninger. De har kun sjældent nogen interesse som militærfaglig litteratur i 1600-tallet.

Fremstillingens første periode er den tid, som ligger før oprettelsen af den permanente danske hær. Man førte krig, men hæren blev hver gang oprettet til lejligheden. I denne periode udgav staten ikke andet end tre sæt krigsartikler til brug i Kalmarkrigen 1611-13. Krigsartikler var lovgivning for krigsmændene, i hovedsagen strafferet.

Der er bevaret fire private tryk fra perioden, der er klassificeret som Danica. Arentsehes bog er den ene af dem. Den er et godt eksempel på, hvor svært det kan være at dele i genrer. Bogen har syv dele. En del er teknisk. Den fortæller om *vielen probierten Künsten und Erfahrungen* om artilleri. To dele handler om militær organisation og krigens føring. De sidste fire afsnit drejer sig om militær justits. Man kan påvise kilderne til det meste af Arentsehes stof. De nævnes til dels i værket selv. Blandt kilderne er kejser Maximilians lovgivning for landsknægtene og skrifter af den meget læste militære forfatter Leonhart Fronsberger.⁴ Der er næppe tvivl om, at der også vil kunne findes skriftlige forlæg for resten af værket. Arentsehes bog er, som den selv kalder sig, *ein Buch zusammen gezogen*, en kompilation, som ikke tilførte andet nyt end den smukke udførelse.

Den smukke bog minder om et middelalderligt samlemanuskript. Man kan for eksempel sammenligne med Det kgl. Biblioteks håndskrift Gl. kgl. Samling 1855 4°, fremstillet til Christian III. Her er på lignende vis samlet en række tekster om krigen, smukt skrevet og illumineret. I Arentsehes tilfælde er der bare anvendt bogtryk for at give skriften i det eneste eksemplar endnu højere kvalitet. Bogens ydre er lykkedes til overflod. Indholdet virker derimod sært. Man kan forvente, at et samleværk er uensartet; men hos Arentsehe skiftes der helt dramatisk mellem forskellige synsvinkler. Man møder side om side praktisk håndværker-ånd (i artilleridelen); solid, uoriginal redegørelse for god praksis (fra Fronsberger og fra aktuelle krigsartikler); og nostalgisk romantik.

⁴ V. Rosenkilde og C. J. Ballhausen: *Thesaurus Librorum Danicorum, 15th and 16th Century*, 1987, s. 165.

Håndmalet illustration af kanoner i færd med at sigte, gengivet i Joachim Arentsches krigsbog fra 1578.

Romantikken synger højt i titlerne på de dele af værket, der handler om rettens pleje i hæren. Der er *Ritterrecht: wie in alten Jaren der Ritterstand seinen Anfang genommen, vnd von dem lobl. waren deutschen Adel in tugentlicher Vbung geführt*. Der er *Reuterrecht: wie dasselbig vnter rittermeszigen hochgeadelten Personen vor vielen Jaren im brauch gewesen*. Endelig finder man *Spiesrecht; wie das die frommen Landsknecht vor vielen Jaren gehalten, vnd schentliche vnehrl. Tatten mit den langen Spieszen selbst gestrafft haben*. Landsknægtenes *Spiesrecht* var til dels en myte, og det, der havde været, var forlængst gået af brug.⁵ Store dele af resten, især *Ritterrecht*, var af samme skuffe. Der blev skuet tilbage mod en fiktiv guldalder. I ånd og sprogbrug befandt man sig mellem det idealiserende og den litterære utopi. Mange forskrifter ville det være svært eller umuligt at gøre til virkelighed, og andre rettede sig mod problemer, der ikke længere var relevante, eller ikke relevante i Danmark. Den lille, højformemme kreds af læsere kunne imidlertid godt bruge teksterne. De forsøgte endda at bruge dem som praktisk vejledning. Christian IV arvede Arentsehes bog efter sin far. Han skrev personlige randbemærkninger i den, og benyttede både *Ritterrecht* og *Reuterrecht* som forlæg for sine virkelige krigsartikler for rytterne i Kalmarkrigen. På den måde kom der forskrifter ind som følgende opskrift på at holde slag:

... och paa hvilken dag, det lader sig anse, at en feltslagtning er formodelig, skal feltmarskalken ... slae til riddere med disse ord ungerferlig ...

...

3. Naar slagtingen derpaa er begynt och med den almegtigste guds bistance seiervinding blefven beholt, skal dog ingen rycke af valstedet eller derfra drage, men mand skal krigsfolket ved trommetere och tromslagere kalde tilsammen och gud almegtigste endrechteligen och ydmygeligen tacke for beholden seiervinding, hvortil feltmarskalken folket och fliteligen skal formane.

4. Efter beholden seiervinding skal feltmarskalken, som self er ridder, eller en ridder i sit sted efter leiligheden forordne, hvilken det ridderlig

⁵ Hans-Michael Möller: Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts. *Frankfurter historische Abhandlungen* 12, Wiesbaden 1976, kap. 4.

embede at fuldkomme enhver, som fremkommer och det fortient hafver, med it sverd skal slae til ridder ...⁶

Ialt 7 artikler om ridderslaget på slagmarken, et fænomen som ingen på den tid havde set eller skulle komme til at se.

Det andet private værk fra denne periode var skrevet af den mægtigste mand i den danske stat efter kongen, hertugdømmernes statholder Heinrich Rantzau til Breitenburg.⁷ Hans latinske *Krigskommentar* er udpræget den lærde mands arbejde. Værket er klippet sammen af krigshistorier fra mange kilder, og lever slet ikke op til moderne forventninger om en rationel vejledning for den praktiske krigsmand. Det blev karakteriseret sådan af Max Jähns, den store pioner i udforskningen af den gamle krigsvidenskab: „Irgend ein praktischer Zweck hat dem Verfasser wohl nicht vorgeschwebt.“⁸ Men her tager den moderne kender fejl. Rantzau var ikke bare stuelærd. Statholderen havde ansvaret for hertugdømmernes krigsvæsen. Og på titelbladet reklamerer bogen for sig selv, at den er „overmåde nyttig og nødvendig for feltherrer, generaler, oberster, ritmestre, kaptajner, fænrikker, admiraler, kaptajner, og alle der på nogen måde fører krig til lands og til vands.“ Altså helt modsat den moderne karakteristik.

Det, der generede Jähns (kongelig preussisk oberstløjtnant og æresdoktor i Heidelberg), var blandt andet Rantzaus valg af kilder. Man finder for eksempel Homer som autoritet, side om side med beretninger fra de nylige dansk-svenske og spansk-engelske krige. Rantzau tager også emner op, som aldeles ikke har plads i en moderne vejledning i krigsførsel. Man kan nævne det lange afsnit om varsler. Her rådes der, med et citat af Homer, til ikke at stole på varsler i drømme. Syn af kæmpende hære i skyerne var derimod et pålideligt varsel, havde det vist sig under Syvårskrigen.⁹ Ikke alle emner var af den karakter. Vender

⁶ Fodfolkets og rytternes krigsartikler 1611 er trykt i *Corpus Constitutionum Danicae*. Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve, Danmarks Lovgivning vedrørende, udg. af V. A. Secher. Bd. 3, 1891–94, nr. 341 og 344. Citat s. 374.

⁷ Henr. Ranzovii *Commentarius bellicus, libris sex distinctus, præcepta, consilia et strategemata, pugnae terrestri ac navali, ex variis eruditorum collecta scriptis, complectens*, Frankfurt 1595. 4°

⁸ Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland* 1–3. *Geschichte der Wissenschaften in Deutschland Neuere Zeit* Bd. 21:1–3. München/Leipzig 1889–91, bd. 1 s. 560.

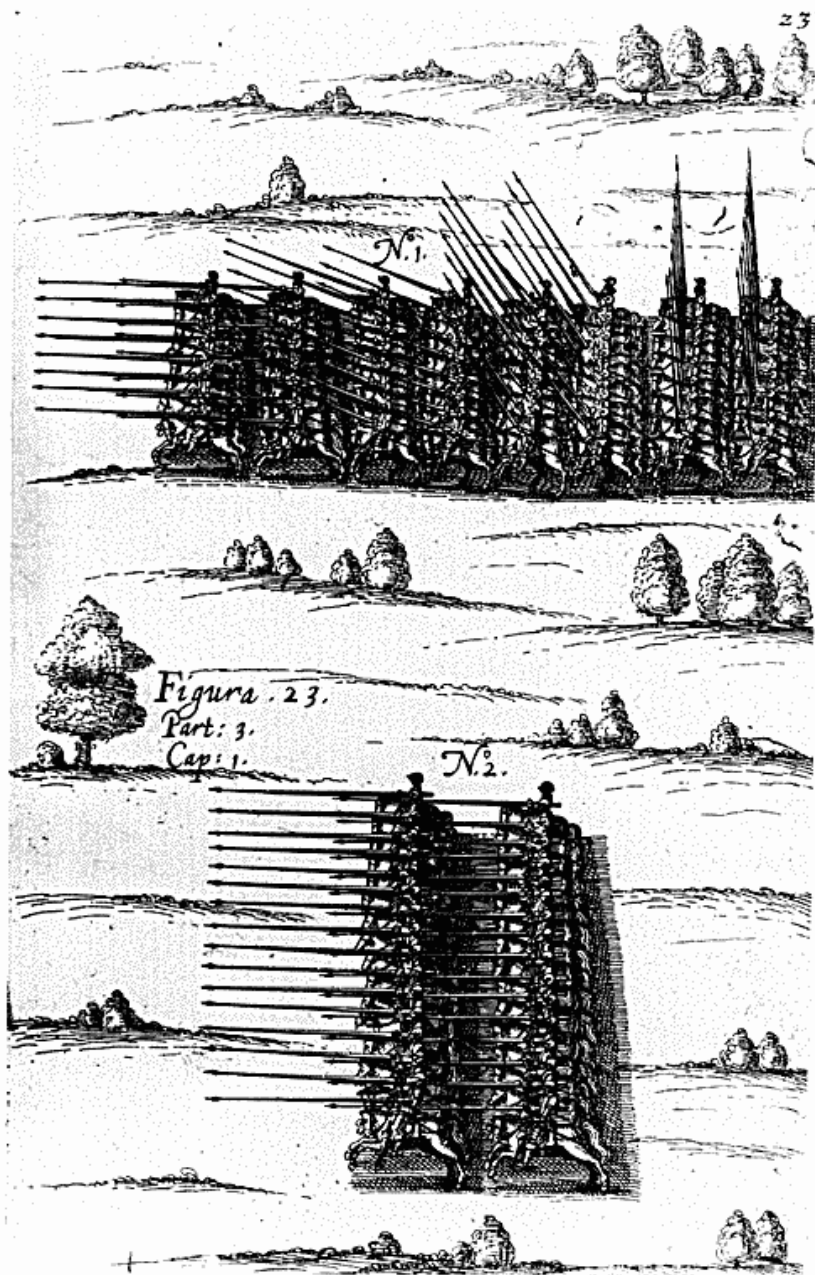
⁹ Rantzau 1597 s. 160–63.

man et par blade kommer man fra skyerne ned på jorden, og kan læse om flådeprovisiantering med arter og mængder nøjagtigt angivet ud fra den nyeste praksis på Holmen i København. Man finder også taktiske og strategiske lærdomme, som nok er hentet fra krigshistorien, men virker anvendelige nok. Det virker som en ufordøjelig blanding, hvis det læses med senere tiders begreb om det praktisk anvendelige som præmis. Men for Rantzau er det alt sammen til at bruge. Han har nogle gange tendens til at holde på meget høje idealer, lige som Arentsehe; men grundlæggende ønsker han at skrive en nyttig bog.

Arentsehes og Rantzaus værker er blevet til inden for grænserne af de danske lande. De to andre private tryk fra denne tid er ikke Danica i denne forstand. Berthold von der Beke var kongelig dansk krigsråd og oberst. Det vil på den tid sige, at han fik ventepenge fra Danmark mod at love at hverve soldater i krig, men at han næppe boede i Danmark. Han stiler sit *Soldaten-Spiegel* (Frankfurt 1605) til „det fælles fædreland af den tyske nation“.¹⁰ Beke gennemgår bredt mange sider af krigen ud fra feltherrens og officerens synsvinkel. Der er god besked om, hvordan man organiserer og administrerer militære enheder og om de forskellige officerers opgaver. Beke giver også praktiske anvisninger på taktik i felten og ved belejringer. Han er ikke fornyer, men noget gammeldags. Det er en gammel mands beskrivelse af god praksis ud fra sine erfaringer i krige, som lå en menneskealder tilbage, da bogen udkom.¹¹ Og så slår den gamle oberst et slag for soldaternes ære: „man kan ikke altid sidde i fred og rosenhave“ og slå tyrken på flugt med bønner. Det er godt at bede, men som Det gamle Testamente viser: „Der må på en gang kæmpes og bedes. Så er Gud selv med hos krigsfolkene,

¹⁰ „dem gemeinen Vatterlandt Teutscher Nation“. Berthold von der Beke: *Soldaten Spiegel*. Das ist: Historische Anweisung, welcher Gestalt ein Guarnison oder Vestung, nicht allein mit aller ihrer Notturfft vnnnd Zugehörung, wohl zu versorgen, hohen vnd nidern Aemptern recht anzuordnen: Sondern auch wie man ein gantzes Veldtläger artlich, nach allen rechten Kriegsbrauch anstellen sol, damit so wol ein Kriegsfürst selbst, wie auch sein Kriegsvolck vnnnd Soldaten, sonder Abbruch vor ihren Feinden bleiben, vnnnd den gewünschten Sieg, auch Ehr, Ruhm, vnnnd Lob, durch Göttlichen Beystand, erlangen vnd davon bringen mögen: Dabey ein lustiger Vnterricht für die Reuterey, wie nemblich vornemme Adels vnd andere Rittermässige Personen in heroischen Ritterspielen sich exercirn vnnnd vben sollen: Dem gemeinen Vatterlandt Teutscher Nation zum besten, auch allen ehrlichen Capitänen, Befehlhabern vnd Kriegsleuten zu Nutz vnd Vnterricht. Frankfurt 1605. Lille 4°.

¹¹ Aktiv 1544-71. (Jähns 1889-91 bd. 2 s. 907.)

Johann von Wallhausens bøger hørte til de mest indflydelsesrige i 1600-tallet. De beskrev krigens teknik med masser af instruktive billeder og diagrammer. Her er det landsenerer, tungt pansret rytteri, som angriber i to forskellige formationer: en smal og en bred. Teksten beskriver så, hvordan hver formation stilles op, og hvornår den er passende at bruge.

forlener dem også med sejr og triumf, hvis bare grundene [til krigen] ikke går mod hans guddommelige vilje, hans frelsesord, eller kærligheden til næsten.¹²

Jacob de Geyns *Waabenhandling om Rør, Musketter og Spidser* (Haag 1607) er et internationalt billedværk med parallel tekst på fem sprog. Det er den pureste markedsføring, når værket også blev lavet i en version med dansk titelblad og dedikation til kong Christian IV.¹³ Hos de Geyn kan man lære om, hvordan man skaber et disciplineret og dygtigt fodfolk ved hjælp af eksercits. Trin for trin, med de nøjagtige kommandoer og nøgterne, præcise illustrationer. 42 trin til skytterne, 43 til musketererne, og 21 til pikenererne, nøjagtig som man gjorde i prins Maurits af Oraniens garde i Holland. Den berømte hærfører nævnes ofte som værkets forfatter; og det er sandt for så vidt som kobberstikkeren de Geyn stræbte mod nøjagtig afbildning af det, som prinsen havde bestemt.

De første tryks publikum

De fire værker fra den ældste periode retter sig mod det samme publikum: det fornemste. Værkerne er noble bøger i folio eller kvart, dediceret til konger og fyrster og med en tekst, der svarer til. Forskellen imellem dem kan beskrives ud fra to forhold. Det ene er deres modernitet, det andet deres kontakt til virkelig krig i samtiden.

I denne tidsalder ændrede krigsvæsenet sig så hurtigt i Europa, at det er blevet gængs at kalde det for den første del af *Den militære Revolution*.¹⁴

¹² „man kan nit allzeit im Friedt vnd Rosengarten sitzen“ ... „Es muß zugleich gefochten vnd gebetten seyn. Alsdann ist Gott selbst mit bey den Kriegsleuten, verleyhet auch Sieg vnd Vberwindung darzu, wann zumal die Vrsachen desselben nicht wider seinen Göttlichen Willen, sein heilsames Wort, oder die Liebe deß nechsten lauffen.“ Beke 1605, 2v, 3.

¹³ Jacob de Geyn: *Waabenhandling om Rør, Musketter, oc Spedser*. Efter den høybaarne førstes oc herres herr Moritz Printz aff Oranien ... ordning beskreffuedt. Med skriffellig vnderuisning, alle Capiteiner oc officerer till beste, paa ded di her med distobedre kand Underuise deris Vnge oc Vforfarne Soldater till ad lære samme Waabens rette oc fuldkommen brug. Haag 1607. Folio.

¹⁴ Se senest Geoffrey Parker: *The Military Revolution*. Cambridge 1988. Om Danmark Knud J. V. Jespersen: Rostjeneste, Ridderhær og militær Revolution 1525–1625. *Krigshist. Tidsskrift* 2 1974, s. 5–19, 20–38; Knud J. V. Jespersen: Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe: Some Danish Evidence. *The Historical Journal* 26:1

Fornyelsens centrum var krigen i Nederlandene, og den største skikkelse netop prins Maurits. De Geyn var hans talerør, og dermed reformernes talerør; og hans bog var udtryk for den inderste kerne i de nederlandske reformer: Ubrydelig disciplin, total ensartethed, og grundig eksercits skulle erstatte individuel våbentræning og uordnet heltemod. De Geys bog var så moderne, som man kunne være i 1607. De andre tre værker befandt sig mentalt i en verden, som den militære revolution ikke havde berørt endnu. De søger alle autoritet gennem afskrivning af autoriteter. Det var almenkyldig visdom, god gammel erfaring, ikke ny viden, der var deres ideal. Derfor blev bøgerne – selv Bekes – kompilationer af stof fra mange sider. Kompilationer var i det hele taget almindelige og populære i 1500-tallet. Den nævnte Fronsbergers gevældige, flerdelte *Kriegsbuch* er et vigtigt eksempel. Den blev uhyre læst, uden at nogen stillede krav om, at bogen skulle være original, eller vragede den fordi Fronsbergers eget bidrag, selve sammenstillingen, er så uoverskuelig, at den er noget af det ringeste ved værket.¹⁵

Som nævnt har de fire bøger også forskellige grader af kontakt til den virkelige krig. Hos Beke og de Geyn er alt præget af praktisk erfaring. Det savner man i Arentsehes og Rantzaus værker. Her er det deres kilder, der er afgørende, og derfor svinger den praktiske relevans vildt. Det spiller uden tvivl en rolle, at forfatterne ikke var professionelle krigsmænd.¹⁶ Men det er næppe sådan, at de ikke har *kunnet* se, at nogle af deres råd var meget langt fra dagens praksis og fra det, som sandsynligvis kunne blive praksis. Tværtimod, det har været lettere for dem – ikke mindst for en mand som Heinrich Rantzau – end for den senere iagttager. Men det var ikke relevant for dem at fjerne det, der var utopisk i forhold til den virkelige krig i samtiden. Værkernes grundtone er, at krigen er fornem og prægtig, en gerning for konger og aristokrater. Krigen skulle løftes op til det ædlest mulige, sådan som den havde været i den heroiske fortid, som man forestillede sig med Homer og

1983, s. 1–13; Jens Carl Kirchmeier-Andersen: Christian IV som taktiker. *Vaabenhistoriske Aarbøger* 33–34 1987–88 s. 63–157, 5–107.

¹⁵ Jähns 1889–91 bd. 1 s. 548–558.

¹⁶ Om Arentsche vides slet intet iflg. N. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon*. Bd. 1, 1924, s. 150. Men han fik ikke løn blandt kongens officerer; (Johan Grundtvig: Frederik Ildens og Formynderstyrelsens Hof- og Regeringspersonale 1558–96. *Meddelelser fra Rentekammerarchivet* 1873–76, s. 144–216.) og hans indledning siger intet om egen erfaring, som det er sædvane hos krigsmænd. Han skriver tværtom, at bogen er samlet af de bedste bøger og erfaringer.

Cæsar og ridderromanerne som åndelig bagage. Derfor var det vigtigt i disse værker for de fornemste i landet at udtrykke alle idealer, også de mindre praksisnære. Det ædle publikum modtog værkerne i samme ånd, lader det til, siden utopiske elementer kunne få lov at påvirke de officielle danske krigsartikler i 1611 – og netop krigsartiklerne for rytterne, hærens aristokratiske element, ikke for fodfolket.

Hos de professionelle krigsfolk foreslog man små, realistiske skridt, hvad enten de skulle føre mod noget nyt eller mod god gammel praksis. Men for de krigerske amatører, som beskæftigede sig med krigsvæsenet i Danmark, en stat uden en fast hær, var det vigtigere at få frem, hvad krigen kunne være i sin ædleste skikkelse, end at satse på realistiske forbedringer.

Den første statslige hærs tidsalder

Perioden 1614 til 1660 er tiden fra den danske hær blev oprettet til enevælden. I disse år var der mere krig end før, og man skabte et nyt krigsvæsen. Den centrale nyskabelse var *hæren*. Før havde man oprettet en hær, når der var krig. Nu blev hæren en fast institution i den danske samfund, hvor man kunne gøre en livslang karriere. Selv om hæren blev permanent, blev den dog ikke ret stabil. Man eksperimenterede med formerne, og personalet skiftede ikke så lidt. Hæren var heller ikke fuldt ud statens i samme forstand som vi forstår det i dag. Der var et solidt indslag af militært entreprenørvesen. Det vil sige, at mænd med formue eller kredit samlede folk i kongens navn, og blev betalt for at stille en samlet enhed til rådighed.¹⁷

Statens produktion af tryksager steg i disse år. Der kom en del udgaver af krigsartiklerne, og der begyndte at komme forordninger om udskrivning af folk, indkvartering og lignende. Krigsartiklerne blev skrevet helt om i 1625. De ny artikler var et solidt arbejde, hvor de bedste udenlandske mønstre blev bearbejdet selvstændigt og sagkyndigt.¹⁸

De bevarede private tryk viser meget større spredning i antal og i indhold end i den foregående periode. Et par matematikere inddrog militære anvendelser i deres lærebøger. Den ene af dem, rektor Peder Trane i Kolding, dedicerede sit arbejde til den lokale lensmand, en aktiv

¹⁷ Se om denne periode Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark*. Odense 1994.

¹⁸ Krigsartiklerne 1625 findes i samtidige tryk, og er gengivet i *Corpus Constitutionum Daniæ* bd. 4, 1894, nr. 161.

officer, med henvisning til matematiske studiers nødvendighed for krigen.¹⁹

Der er en enkelt grundlærd mærkværdighed, Elias Winstrups *Manipulus stratagematum* (1632). 451 tæt trykte latinske sider med genfortællinger af episoder fra oldtidens og middelalderens krige, hver med en krigslist eller anden bemærkelsesværdig indsats fra hærførerens side.²⁰ Ikke rigtigt en lærebog i krigskunst, men et krigshistorisk kompendium. Bogen var ikke så speciel set fra den lærde verden, hvor Winstrup hørte hjemme. Her var arbejder af kompilatorisk karakter almindelige inden for mange genrer. Men Winstrups bog virker afstikkende blandt de militære forfattere. Militærfolk havde lavet kompilationer af lignende karakter i det foregående århundrede, men det var gået af brug.

Så er der en række små tryk som blev udsendt af unge adelsmænd på akademiet i Sorø. De havde ikke praktisk sigte. Eksemplerne var taget hos klassiske forfattere, og skrifterne skulle tjene til at træne de unge herrers latin. Men det er interessant, at akademiets lærer i retorik kunne lokke eleverne til de latinske bøger ved at udnytte deres interesse for krigen; og de små skrifter selv er gennemtrængt af ønsket om at få noget nutidigt og anvendeligt ud af det gamle stof.²¹ Winstrups bog og skrifterne fra Sorø er først og fremmest vidnesbyrd om den militærfagligt interesserede offentligheds vide grænser i denne periode.

Endelig er der en række bøger, der er beslægtet med Bekes værk fra den foregående periode. De er skrevet på tysk af fremmedfødte officerer i dansk tjeneste, og de er realistiske, alsidige vejledninger til brug for officerer på alle trin. Beke havde skrevet for et tysk publikum; men de ny bøger var trykt i Danmark og beregnet for danske læsere.

¹⁹ Garleff Lüders: *Instrumentum proportionum, das ist kurtzer vnd gründlicher Vnterricht von dem Fürnembsten gebrauch des Proportional Cirkhels*. Slesvig 1643. 4°. Petrus Johannes Trane: *De utilitate matheseos substricta delineatio*. Århus 1654. 8°

²⁰ Eliæ Winstrupii Dani *Manipulus Stratagematum*. Amsterdam 1632. 8°.

²¹ Frederik Barnewitz: *De munitionum in Republica usu oratio, quam in Regia Equestri que Sorø est, Academia XVI Aprilis publicæ habebat Fridericus Barnewitz*. Sorø 1641. Georg Marschalk (præs. Joh. Rauen): *Aphorismorum militarium disp. IV. De equitatu*. Sorø 1642. Georg Redtz, (præs. Joh. Rauen): *Aphorismorum militarium disputatio I. De bello in genere*. Sorø 1642. Alle i 4°. Otto Scheel: *De nobilium recta et beata vita oratio in Regia et Equestri Sorano ... pronunciata*. Sorø 1653. Folio. Baggrunden er behandlet i Karen Skovgaard-Petersen: *Non scholae sed vitae – En programerklæring for latinundervisningen ved Sorø Akademi. Skole, dannelse, samfund*. Festskrift til Vagn Skovgaard-Petersen, udg. af Harry Haue m. fl., Odense 1991, s. 243–52.

(386)

PYRAMIS SEGEBERGENSIS

Non hæc vel viro, vel cocto fabrica constat

Saxo, nec ligno: Facta sit unde rogo.

Hoc monumentum constat Pyramide & Sacello, ita ut sub illa in forma æcus triumphalis sit situm sacellum, in perpetuam memoriam honoris ac virtutis D. FRIDERICI II. Danorum Regis &c. ab Henrico Rantzouio eiusdem Vicario, Domino in Bredenberg, propriis impensis in via regia prope Segebergam exstructum, Anno Domini 1588. quo annum ætatis agebat 63.

Et billede af pyramiden i Segeberg pryder Heinrich Rantzaus krigsbog. Rantzau rejste den til minde om sin afdøde herre, kong Frederik II. Pyramiden er et symbol på det aristokratiske verdensbillede, som ligger bag hele krigsbogens tankeverden. Pyramiden har triumfbuens form forneden, fordi den blandt andet fejrer kong Frederik som den sejrrige fører i krig.

Der er en enkelt bog af Mathæus von Fincke, født i Pommern og kaptajn i det jyske regiment.²² De andre bøger i gruppen har samme forfatter. Det er Fromholdt von Elerdt, som har skrevet murermesterens bog. Han var født på Øsel, og dermed den danske konges undersåt. Elerdt præsenterer sig som „forhenværende krigskommissær, general-proviantmester og kaptajn“, og skriver, at han har været i krigsvæsenet i 22 år. I en periode tjente han som kongelig dansk officer.²³

Fincke dedicerede sin bog til hertug Frederik, den senere Frederik III. Indholdet passer ikke så dårligt til det. Bogen handler om taktik i slag og mindre kampe. For eksempel om, hvornår man skal tilbyde fjenden slag og hvornår man skal lade være, om angreb på fløjen og i centrum, og om sammensætningen af et krigsråd. Det er et stof, som har budskab til de højere anførere og mest til en feltherre. Den lærde hertug har måske sat pris på værkets særprægede sprog. Hvert af de små afsnit, som den er delt i, består af en tysk og en latinsk del, som handler om det samme emne, men ikke har det samme indhold.

Sproget tyder ikke på, at Fincke havde tænkt sig at skrive en folkebog. Indholdet var også kun relevant i praksis for ganske få mænd i det danske rige. Fincke påstod, at hans lære var taget „fra daglig praksis, som krigen nu føres“.²⁴ Det skal såmænd nok passe, men den lille bog virker vag og banal, når man sammenligner den med de toneangivende værker fra udlandet om det samme emne.²⁵

Så var der mere gods i Fromholdt von Elerdt. „Interessant og original“ mener Max Jähns.²⁶ Murermester Sørensen havde som nævnt to af hans bøger i samme bind. Dermed besad han det væsentligste af Elerdts forfatterskab, for det var disse to værker, *Kriges-Tractätlein* og den større *Krieges-Handbüchlein*, som blev ved at komme i varierende udgaver. *Kriges-Tractätlein* udkom første gang i 1644. Den blev genoptrykt (lidt udvidet) da den næste krig brød ud i 1657, og har også eksisteret i dansk

²² Mathæus à Fincke: *Kurtze Erinnerungen welche bey Scharmizirung, Treffen und öffentlicher Schlacht, können in acht genommen werden practisiret, zu sammen getragen, allen Martis Pullis zu gute*. Århus 1641. 8°.

²³ von Elerdt 1645 forord. Oplysningen om kaptajnens senere danske tjeneste er fra min database *Officersdata*, som er tilgængelig i Dansk Data Arkiv. (DDA-1573).

²⁴ „auß täglichem Praxi, wie jetzt daß Feld geführet“.

²⁵ For eksempel Johann Jacobi von Wallhausen: *Kriegskunst zu Fuß*. Oppenheim 1615. Samme: *Kriegskunst zu Pferd*. Frankfurt 1616. Begge i folio, rigt illustreret.

²⁶ Jähns 1889-91 bd. 2 s. 1154.

oversættelse.²⁷ Første udgave af *Krieges-Handbüchlein* udkom i 1645 (som *Ein neues Kriegs Büchlein*), og i 1646 kom en stærkt omarbejdet version. Der kom et nyt oplag 1647, og værket blev senere trykt op igen mindst to gange i udlandet.²⁸

De bøger der kalder sig *Handbüchlein* er noget mere omfattende end de, der kalder sig *Tractätlein*. (Ca. 230 mod ca. 80 tæt trykte sider.) Elerdt ændrer også noget på disposition og overskrifter mellem de forskellige udgaver, og udvikler sine standpunkter og sin argumentation. Stort set kan man dog beskrive bøgernes indhold under et. Hvis vi ser på den første, *Tractätlein*, så har den fire hovedafsnit:

- „Hvad krigen består i, hvad den kræver og vil have.“
- „Hvordan krigen afholdes og føres.“
- „Hvordan en hær, regiment, kompagnier til hest og fods oprettes, og hvad for høje over- og underofficerer der må holdes og skal være ved den.“
- „Eksercitsen, nemlig hvordan man afretter og eksercerer folk til fods.“²⁹

Fromholdt von Elerdt var en praktisk mand, og han bliver i stigende grad praktisk som bogen skrider frem. Det første afsnit rummer mest almene betragtninger: „Således vil krigen have gode soldater ... som udgør gode soldater foran deres fjende og ikke i ølhuset“ ... „Således vil krigen have ... gode, erfarne officerer, som elsker deres soldater“.³⁰ Det er en af Elerdts yndlingsformuleringer at „krigen vil have“, eller ikke

²⁷ Den fulde titel lyder: *Ein neues Krieges-Tractätlein, darin der Krieg, was er sey, und wie er geführt werden kan, auff's Kürtz- und fleißigste gehandelt, und gezeiget wird.* Den danske udgave kendes kun af omtale (N. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon*. Bd. 2, 1925, s. 441.)

²⁸ Fromholdt von Elerdt: *Corpus juris militaris ... sampt einer kurtzen und sehr nützlichen Beschreibung des Krieges ... Dazu als Anhang: Kurtzes Kriegsbüchlein.* Frankfurt a. M. 1665, 8°. Jähns 1889–91 bd. 2 s. 961, 1302.)

²⁹ „Worin er Krieg bestehe, was er erfordert vnd haben wil.“ ... „Wie der Krieg gehalten vnd geführt wird.“ ... „Wie eine Armada, Regiment, Compagnien zu Roß vnd Fuß auffgerichtet, vnd was vor hohe Ober- vnd UnterOfficirer darbey gehalten vnd seyn müssen.“ ... „Die Exercitia, nemblichen wie man Völcker zu Fuß abrichten vnd exerciren thut.“

³⁰ „So wil der Krieg haben gute Soldaten ... welche für ihren Feind vnd nicht im Bierhause gute Soldaten geben“ ... „So wil der Krieg haben ... gute versuchte Officirer, so ihre Soldaten lieben“.

have, det ene og andet. Som en upersonlig gud. Der er dog også mindre luftige emner fremme i første del. Man kan blandt andet læse om, hvor tit der bør holdes gudstjeneste i hæren, hvordan man finansierer sin hær med kontributioner fra befolkningen, og hvornår det er moralsk forsvarligt at lade sig tage til fange og ikke kæmpe til det sidste.

Stoffet i det andet afsnit kan de fornemste folk i en hær bruge praktisk. Der er anvisninger om taktik og strategi. For eksempel om spionage og belejringer og om, hvordan rytterne skal angribe med sværdet, ikke pistolerne: „og det er vist, inden fjenden kan gribe til den anden pistol, er du med dit sværd inde på livet af ham, og i huden.“³¹

Det næstsidsite afsnit rummer stof, som var nyttigt for høje og lave i hæren, og vitalt for officererne. Her finder læseren hele organisationsplanen for en hær, fra generalfeltmarskal til de menige. Der står om titler og funktioner, også lidt om løn, og om forskellige systemer, tyske, hollandske og franske, med anbefaling af, hvad der gav „god kommando og orden.“

Til sidst finder læseren den centrale viden for en officer på lavt niveau, eller en underofficer: eksercitsen. Indholdet nedstammer i lige linje fra Jacob de Geyns bog, selv om der er sket en udvikling i de tredive år, der er gået siden den udkom. Kommandoen med den enkelte soldats håndtering af sine våben er forenklet, med færre trin. Til gengæld er kommanderingen af afdelingens bevægelser nu også blevet systematiseret.

1600-tallets ny holdning til krigen

Fincke og Elerdt adskiller sig på nogle punkter skarpt fra den danske militære litteratur i den foregående periode. Man leder forgæves hos dem efter de utopiske forslag, som fylder så godt hos Arentsehe og Heinrich Rantzau. De ser heller ikke på krigen som et forholdsvis stabilt fænomen, som både Arentsehe, Rantzau og Beke gør. De to yngre forfattere er erfarne mænd med praktisk sans; og de hører begge hjemme i den militære reformbevægelse med hud og hår. De skriver (med Elerdts ord) om, „hvor listigt og kunstfærdigt krigen føres i vore dage ... på den nye manér.“³² Og de slutter sig positivt til den grund-

³¹ „und ist gewiß, ehe der Feind zu der andern Pistole greifen kan, bist du ihm mit deinem Dägen vff dem Leib, und in die Haut.“ Elerdt 1644 s. B.

³² „wie listig vnd künstlich bey diesen zeiten der Krieg geführt vnd gehalten wird ... auff die newe Manier.“ Elerdt 1644 s. Aii f.

læggende moderne tanke, at det ikke nytter at se bagud, men at man må indstille sig på, at værket altid kan blive bedre ved at tænke nyt. Som Fincke siger: „Enhver officer skal vænne sig til ny måder at kæmpe på, så han kan præsentere sine folk for fjenden i god øvelse og orden, og byde fjenden spidsen.“³³

Fincke og Elerdt tænker dog ikke så forskelligt fra forgængerne på alle punkter. De livsfjerne utopier er væk. Man drømmer ikke længere om en hær, der skal knæle på slagmarken og takke Gud for sejren: Den skal forfølge de flygtende fjender. Men de yngre forfattere formulerer mellem hinanden regler, som vi ville dele i etiske og praktiske, ganske som forgængerne. God moral og god praksis er ikke alene lige relevante størrelser, de går i ét. En moderne iagttagelse kan nok være enig i, at det tit kan være svært at skelne mellem disse to ting i det små. Den fordrukne og feje soldat er dårlig til at slås, den korrumperte officer uden omsorg for sine folk ødelægger moralen (i en anden betydning af ordet).³⁴ Men for både Fincke og Elerdt forbinder det etiske og det praktiske sig også i en større og dybere forstand. Det er vigtigt for dem at vise, at etik og praktisk hensigtsmæssighed ikke er i modstrid. Eller snarere: Det er naturligt for dem at det må være sådan. Det kan man se mangfoldige steder, hvor der argumenteres for en bestemt optræden med etiske og praktiske argumenter mellem hinanden, og altid uden modstrid. De to standpunkter er i harmoni. I det store forbinder Gud de to sider. Elerdt formaner fyrster og konger til at føre deres krige uden „Gerrighed, hovmodighed og tyranni“, for det giver ingen nytte og ender galt til sidst: „Gud ser vel til et stykke tid, men når Gud ikke længere kan se til, Oh hvor ilde går det da tyrannen.“³⁵ Fincke opfordrer til at give en del af byttet til kirker, skoler og fattige, fordi sejren er i Guds hånd. Han og Elerdt formaner i kor, at Gud elsker den retfærdige sag og let kan vende krigens usikkerhed til fordel for den.³⁶

Allermest grundlæggende er spørgsmålet om selve krigens moralske forsvarlighed. Den sag diskuteres sjældent i den gamle litteratur om krigen, dansk eller udenlandsk. Krigen var i den grad selvfølgelig og

³³ „Zu neuen arthen zu fechten, sol sich ein jeglicher officirer gewöhnen, damit er dem Feinde sein Volck in guten vbungnen vnd Ordnung präsentiren vnd den Kopff bieten kan.“ Fincke 1641 s. e6f.

³⁴ Jvf. Elerdt 1645, s. 53-55.

³⁵ „Gott siehet wol eine zeitlang zu, aber wann Gott nicht lenger zusehen kan, O wie übel gehet es dann den Tyrannen.“ Elerdt 1644 del 2 punkt 20.

³⁶ Fincke 1641 s. F 3, A 5. Elerdt 1644 s. A iii.

nødvendig, at man sjældent følte trang til at sige det udtrykkeligt. Beke var en undtagelse, og han gik ikke ret dybt ind i emnet. Elerdt er en anden undtagelse. Han forklarer krigen selvfølghed og nødvendighed ved at sætte den ind i en vældig sammenhæng: Krigen har været der siden verden blev til. Den begyndte i Paradis med syndefaldet. Krigen er „Guds værn og våben mod alle tyranner, som sætter sig imod Guds bud og hans hellige ord.“ Derfor er den universel, strækker sig gennem den hellige historie og dominerer menneskelivet nu: „.. hvad er vel nået højest i denne verden, om ikke krigen. Ser man i Det gamle Testamente, så finder man krig og krig, i det Ny Testamente krig og uro, men nu vil verden ikke have andet end krig her, og krig der.“³⁷

Med disse ord giver Elerdt en personlig tolkning, men dens elementer er ikke særlig originale. De krigsmænd, som ikke selv satte ord på, hvorfor krigen var selvfølgelig og nødvendig, har næppe følt, at hans forklaring var forkert. Bekes korte drøftelse af emnet en generation før virker meget beslægtet i tankegang. Krigen var en del af Guds regimenter i verden. „Krigen vil have“ det ene og ikke have det andet, for bag krigen findes Guds vilje. Der er den sammenhæng som sikrer, at det etisk rigtige og det praktisk rigtige vil være i harmoni, i hvert fald i det lange løb; og derfor er det meningsløst for krigsbøgernes forfattere at skelne mellem god praksis og god etik i krigen. De er sider af den samme helhed.

I 600-tallets ny kreds af læsere

De to kaptajner er vigtige, for de har haft mange læsere. Specielt har Fromholdt von Elérds bøger solgt godt. Det viser de mange oplag.³⁸ Disse bøger har været billige, for udstyret var usselt: tæt og småt tryk på små sider med smal margen. Det var forfatterens udtrykkelige hensigt at lave en billig bog for dem, der ikke havde råd til tyskeren Wallhausens berømte værker med de fine kobberstik.³⁹ Elerdt prøvede at dele sine

³⁷ „Gottes Wehr vnd Waffen wider alle Tyrannen, so sich wider Gottes Gebot vnd sein H. Wort setzen.“ „... was ist wol in dieser Welt nunmehr am höchsten gekommen, als der Krieg. Sihet man ins Alten Testament, so wird befunden von Krieg vnd Krieg, im Newen Testament von Krieg vnd Vnruhe, anjetzo aber wil die Welt nichts anders als Krieg hier, vnd Krieg dort haben.“ Elerdt 1645, s. 1. Elerdt 1646 s. A ii verso, ark A uden paginering.

³⁸ Der vides at have eksisteret tre danske udgaver af *Tractätlein* og to af *Büchlein*.

³⁹ Elerdt 1645, Aii.

læsere op i to klasser. Bøgerne med *Büchlein*-titler var noget større og må have være dyrere, selv om udstyret ikke var finere. Her er der en aristokratisk tone. Udgaven fra 1645 var skrevet „med det formål, at enhver som mandigt har lyst til krigen, eller elsker denne, kan se, hvad krigen er ... Dette er gjort til høj og synderlig ære for alle og enhver, som holder af ridderlige gerninger, med befaling af den Allerhøjestes beskærmelse.“ Og hvis Gud ville hjælpe ham til en god stilling ville han skrive mere: „Og jeg har ladet denne bog udgive af den årsag, at jeg måtte blive bekendt blandt de høje herrer, og opnå deres nåde og høje befordring.“⁴⁰ Udgaven fra 1646, hvor Elerdt havde fået en officersplads i Danmark, var bestemt for „alle de kære kavallerer, som er i dette højtpriselige kongerige.“⁴¹ Den var dediceret til en række honoratiores, i spidsen rigshofmester Corfitz Ulfeldt, rigsmarsk Anders Bille og kongens søn grev Valdemar Christian.⁴²

De mere beskedne bøger i *Tractätlein*-serien var derimod tilegnet borgmester og råd i København samt borgerskabets kaptajner, løjtnanter og fændrikker som „patroner og befordrere“. Forfatteren tænkte sig, at læserne af disse bøger i højere grad (men ikke kun) var tvunget til at interessere sig for krigsvæsenet af nødvendighed. Krigen er nu udbredt overalt, skrev han, så næsten alle mennesker „må slås for deres kære fædreland, og mange også får lyst til krigen, så de kan erhverve sig ære og reputation.“⁴³ Der udkom også en dansk oversættelse af *Tractätlein*, som tilsyneladende ikke er bevaret i dag. Elerdt og hans forlægger Joachim Moltke har også ønsket at sælge til et publikum, som ikke hørte hjemme i det traditionelt tysksprogede militære miljø.

Murermester Sørensen ejede en bog fra hver serie. Han har vel været interesseret fordi han har tjent i en borgervæbning.⁴⁴ Hans ejerskab

⁴⁰ „zu dem Ende, damit jeder männlichen so lust zum Kriege hat oder denselben liebet, sehen möge, was der Krieg sey ... Dieses allen vnd jeden so Ritterliche Thaten lieben, zu hohem vnd sonderlichen Ehren gemacht, mit Befehlung des Allerhöchsten Schutzes.“ „Vnd habe diß Büchlein vmb dieser Vrsachen außgehen lassen, daß ich bey den hohen Häupter möchte bekandt werden, vnd dero Gnade vnd ihre hohe Beforderung erlangen möchte.“ Elerdt 1645, s. A ii verso, A iii, 231.

⁴¹ „allen lieben Cavalliers so in diesen hochpreißlichen Königreiche sind“.

⁴² Elerdt 1646, A iii f.

⁴³ „vor ihr liebes Vaterland streiten müssen, viel auch zum Kriege lust bekommen, Ehr vnd Reputation zu erwerben.“ Elerdt 1644 og optryk 1657, dedikation, forord s. A ii verso.

⁴⁴ Måske er han den Mahtias Muermeister som går til volds 1659 iflg. Emil Marquard: *Kjøbenhavns Borgere 1659*. 1920, s. 62.

giver en lille bekræftelse på, at *Tractätlein*-bøgerne nåede deres intendede publikum; men det viser også, at *Büchlein*-serien kunne nå bredere ud end hensigten var.

Det er klart nok, hvorfor der var et marked for de ny bøger. De blev trykt i en tid, hvor krigen ramte Danmark tre gange med korte mellemrum, hvor hæren voksede eksplosivt, og hvor den udviklede sig til en institution i det danske samfund, som den er den dag i dag. Ny mænd blev hele tiden trukket ind i militæret, og hurtige advancementer hørte til dagens orden. Entreprenørvesenet kunne forvandle en adelsmand med penge til militær chef på en måneds tid. Alle havde brug for vejledning, hvad enten de bare forsvarede deres egen by i en borgervæbning eller blev rigtige krigsmænd. Bøgerne kunne supplere den erfaring, man savnede, for her skrev folk, som kendte den store krig i Tyskland og havde føling med den nyeste udvikling.⁴⁵

Det var ikke alle krigsfolk som så med lige stor begejstring på boglærdommen. Det kan man se hos en af teoriens forkæmpere, den skotske major Monro, som tjente i Danmark nogle år i 1620'erne. Han følte det var nødvendigt at tage dem i skole: „En soldat uden læsning er som et skib uden ror.“⁴⁶ Man ser ikke så tit direkte polemik mellem militære forfattere i denne tid, hverken i Danmark eller i udlandet. Men der er mængder af udsagn som viser en levende debat om militære anliggender. Alle de militære forfattere syntes at teori var en god ting; men man kan se på deres polemik, at der var andre, som var betænkelige, når uerfarne folk lappede på kundskaberne med papir. På samme måde kan man se spor efter andre debatter: Hvor gode var reformbevægelsens nye ideer, f.eks. brugen af udskrevne landfolk eller den ny kavalleritaktik? Hvornår var det forsvarligt at overgive sig? Hvor længe skal en fange sidde, før han kan tillade sig at tage tjeneste hos fjenden? Hvor stor indflydelse skal de civile ledere have på krigsførelsen?

⁴⁵ Man kan bemærke at svenskerne, som i langt højere grad var involveret i tidens krige, havde langt mindre trykt militærlitteratur i første del af 1600-tallet, men mere i sidste del, hvor krigen ikke længere var permanent. (Göran Göransson: *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*. Lund 1990.)

⁴⁶ „A Souldier without letters is like a ship without rudder“. Robert Monro: *His expedition with the worthy Scots regiment (called Mac-Keyes Regiment) levied in Aug 1626 by Sr. Donald Mackey Lord Rhees, colonell for his Majesties service of Denmark, and reduced after the Bataile of Nesling to one company in Sept. 1634 at Worms in the Paltz*. Bd. 2, London 1637, s. 196. Folio.

Den første del af 1600-tallet var en tid med vækst og reformer i krigsvæsenet. Det kan ikke undre, at det også var en tid, hvor ny ideer blev ført frem, og personlige standpunkter markeret. Den tids danske militære litteratur rummede trods sit beskedne omfang liv, engagement og mange forskellige tanker.

Den tidlige enevælde, 1660–1720

Hæren fortsatte sin vækst under den tidlige enevælde, men i mere stabile rammer. Formerne lå mere fast, og bemanningen skiftede mindre. Organisatorisk var hæren så at sige blevet nationaliseret med et mindre indslag af entreprenørvæsen. Præget af institution og af *stats*-institution i en forstand, der ligner nutidens, blev stadig kraftigere. Den militære profession konsoliderede sig i samme takt socialt som en stand med et stadig mere stabilt præg.

I den foregående periode syntes de private tryk om militære sager at være på vej til stadig kraftigere blomstring; men under den tidlige enevælde svandt deres tal i stedet ind til næsten ingen ting. Hvis man kan slutte fra det bevarede, kom der kun en håndfuld bøger, og de hørte alle hjemme i samme genre: den matematisk-tekniske.⁴⁷ Til gengæld voksede antallet af autoriserede statslige tryk både i titler og i genrer.

De tekniske værker er præcise, solide, lærde. Kaptajn Friedrich von Zedlitz udgav en omfattende grundbog i artilleriets kunst med opskrifter og vejledninger. Den kom dog først ud et par år efter, at han havde forladt Danmark.⁴⁸ Løjtnant Siegmund Kästners værk var mindre, en koncis (og temmelig matematisk) introduktion i artilleri for begyndere.⁴⁹ De egentlige matematiske værker falder i to grupper. Dels er der to solide studenterarbejder fra Kiels universitet. Det lader til at matematikprofessoren Samuel Reyher interessede sig for fagets anvendelse i den militære ingeniørvidenskab.⁵⁰ Dels et par lærebøger i

⁴⁷ Bortset fra et enkelt optryk i udlandet af et af Elerdts værker.

⁴⁸ Frederik van Zedlitz: *Busschieterij Konst.* Amsterdam 1662. 8°. På tysk som Friedrich von Zedlitz: *Büchsen Schiesserey-Kunst.* Frankfurt 1676. 8°.

⁴⁹ Siegmund Kästner: *Vestibulum Pyroboliæ, das ist Kurtzgefaste Anleitung zur Artillerie-Kunst, darinnen den anfaßenden Liebhabern mit einer leicht begreiflicher Methode, was wegen der Proportion und dem Gebrauch der Geschützen zu wissen nöthig, vorgetragen ist.* København og Frankfurt 1671. Folio.

⁵⁰ Bendix Ahlefeld, præside Samuel Reyher: *De munitionibus.* Kiel 1668. Christoph Wenzel, præs. Samuel Reyher: *De expugnationibus.* Kiel 1673. Begge 4°.

Titelblad til Friedrich von Zedlitz: *Büschenschießerey Kunst*, Frankfurt 1676. Der ses øverst en belejret by og en rullende befæstning; derunder Mars og Pallas med en del af krigens værktøj omfattende både våben, kugler og måleinstrumenter.

geometri, som matematikeren Martin Schirmer skrev med særligt henblik på anvendelse i fortifikationen.⁵¹

De tekniske forfattere holder sig gennemgående strengt til emnet. Tager de en enkelt gang en lille tur ud i mere almene betragtninger kan man se, at deres tankeverden ikke er til at skelne fra den, man møder hos de fagmilitære forfattere i den foregående generation. For eksempel skriver Zedlitz, at en artillerist har tre dødsfjender: Fjenden, skytset og ammunitionen. „Derfor skal enhver bøsseskytte altid beflitte sig på gudsfrygt, dyd og ærbarhed, holde sig fra al banden og sværgeren, utugt og horeri, for efter sådanne synder følger Guds straf og alle slags ulykker; også må han være af et standhaftigt, uforsagt og ærligt gemyt, beherske sig fra praleri og alskens letfærdighed, beflitte sig ivrigt på sin kunst“ og meget mere.⁵²

Det store spørgsmål er, hvorfor de private tryk sådan svandt ind i tal og genrer. Der er næppe tvivl om, at det står i forbindelse med væksten i den autoriserede udgivervirksomhed. Nu kom der reglementer i majestæten navn, som fastlagde nøjagtigt hvilken eksercits og hvilke kommando-ord, danske tropper skulle bruge.⁵³ Det var tynde, små hæfter, ikke bøger. Men når de fandtes, var private forlag overflødige og umulige på dette banale, men vigtige felt. Krigsartiklerne svulmede op til en omfattende regelsamling, der bestemte stort og småt i hærens liv. Den blev udgivet 1683, som en militær tvilling til Danske Lov.⁵⁴ Så var diskussionen lukket på endnu en række felter.

⁵¹ Martin Schirmer: *Compendium Geometriæ, oder Kurtzer doch Gründlicher Begriff der Geometrie, zum Feldmessen und Fortificiren sehr nützlich*. 1690. Samme: *Practica Geometriæ, Worinnen enthalten unterschiedliche Problemata, so zur Fortification, wie auch vielen Mathematischen Wissenschaften, nützlich und höchstnötig sind*. 1698. 8°.

⁵² „Darum soll ein jeder Büchschütz, sich allezeit der Gottesfurcht, Tugend und Erbarkeit befleissigen, sich alles Fluchens und Schwerens, Unzucht und Hurerey enthalten, dann nach solchen Sünden folgen Gottes Straffen und allerley Unglücke; Auch muß Er eines standhafften, unverzagten und ehrlichen Gemüthes seyn, sich des Großsprechens und aller Leichtfertigkeit mässigen, seiner Kunst sich eiffrig befleissigen.“ Zedlitz 1676 s. 3.

⁵³ *Exercitz ordnung Bey Ihr Königl. Mayest zu Dennemarck, Norwegen, der Wenden und Gothen etc. Infanterie*. København 1673. *Handgriff von Musqueten und Picken, Wornach Ihro Königl. Mayt. Infanterie, in dero Königreich Norwegen Exercirt, und Commando Wörter über all gebraucht werden sollen*. Christiania 1677. Begge 8°.

⁵⁴ *Des Aller-Durchlauchtigsten, Großmächtigsten Königs und Herrn, Herrn Christian des Fünften von Gottes Gnaden Königs zu Dännemarck, Norwegen [etc.] Articul-Brief und Kriegs-Gerichts-Instruction Belangende den Krieg zu Lande*. 1683. Krigsartiklerne kom, som ældre krigsartikler, originalt på tysk, senere i dansk oversættelse.

Det er fristende at forbinde overgangen fra privat debat til statslig reglementering med den ny statsform. Forbindelsen findes sikkert. Under den tidlige enevælde møder man ustandselig energi fra oven, og ikke sjældent efterspørgsel fra neden, for at få mere orden gennem mere statslig styring. Men det kan ikke være hele forklaringen. For det første kan skellet næsten lige så godt lægges i 1650 som i 1660. I 1650'erne udkommer der kun et par genoptryk. For det andet er tendensen ikke bare dansk, men europæisk. Der er overalt meget færre private udgivelser om militær i anden halvdel af 1600-tallet end i første halvdel, og det var langt fra alle stater som blev mere enevældige i samme rytme som Danmark.⁵⁵

Publikum for militære værker blev imidlertid gradvist et andet i løbet af 1600-tallet på en måde, som har fremmet tendensen mod en mere begrænset og officiel militær publicistik. Martin Schirmer skrev sin lærebog i geometri „efter at jeg er blevet opfordret til at udgive noget på det tyske sprog [og ikke på lærd latin] af forskellige gode venner, som ikke er blevet opdraget i studier, men i sværdets brug og andre militære eksercitier.“⁵⁶ Man rettede sig mere og mere mod det voksende publikum af professionelle militære, som befandt sig i en livslang karriere, de havde begyndt som ganske unge; ikke mod militære med blandet baggrund under professionalisering. Det udelukkede i øvrigt ikke alene latin som sprog, men gjorde det også irrelevant at trykke på dansk. Tysk var hærens officielle sprog. I den etablerede hær dækkede uddannelse gennem praksis meget mere af behovet for formidling af viden. Krigsfolkene fik så mindre brug for at læse sig frem, og det har forringet markedet for militære tryksager. Desuden var reformbevægelsen forbi. Den havde sat sig dybe spor; men nu var der langt mere enighed om, hvordan hære skulle være, og hvordan krig skulle føres. Dermed blev det mere realistisk at udgive autoriserede beskrivelser af, hvordan tingene skulle foregå. Disse to ændringer må have ændret betingelserne for at producere militære bøger.

Faktorer i og uden for hæren medvirkede således til, at den militærfaglige litteratur svandt ind i sidste halvdel af 1600-tallet, og at den blev „nationaliseret“ ganske som den militære organisation blev det.

I løbet af 1700-tallet voksede den militære litteratur som nævnt igen.

⁵⁵ Udgivelsesfrekvensen fremgår af Jähns 1889–91 også uden optælling.

⁵⁶ „nachdem ich von unterschiedlichen guten Freunden, so nicht bey den Studiis, sondern bey dem Degen, und andern militärischen Exercitiis, erzogen, ersuchet worden etwas darvon in Teutscher Sprache ... herauszugeben.“ Schirmer 1690 s. 3.

Først voksede den statslige udgivervirksomhed, dels i antal tryk, dels – og endnu mere – i kvalitet. Så fulgte de private efter, først med flere tekniske udgivelser, derpå med andre tryksager i et accelererende tempo, til man havde nået det sene 1700-tals brede og mangesidige militære udgivervirksomhed. Hvad enten der blev trykt i kongens navn eller privat, var næsten alt udgivet af professionelle officerer; og bortset fra nogle mindre ting allersidst i 1700-tallet, sigtede man på et publikum af professionelle officerer. Den militærfaglige offentlighed beholdt den snævre form, som den havde fået sidst i 1600-tallet, selv om den litterære aktivitet gik op i takt med en stigende interesse for teoretisk kompetence hos de professionelle militærfolk og under påvirkning af en ny militær reformtid.

Konklusion

I indledningen opstillede jeg nogle spørgsmål. Det væsentligste gjaldt det indenlandske publikum til den tidlige danske militærfaglige litteratur. Dette publikum ændrede sig fra krigerske aristokrater i 1500-tallet til en broget skare af militære og halvmilitære i første halvdel af 1600-tallet, for atter at støbes i en fastere form som en gruppe (efter tidens vilkår) professionelle militærmænd i sidste halvdel af århundredet.

Der blev også spurgt i indledningen: Hvad stod der i disse bøger, og hvad kunne man bruge dem til? Det kan besvares ud fra kendskabet til publikum. I alle perioder ønskede læserne vejledning i, hvordan man skulle gøre, når man førte krig. Grundlæggende ønskede alle det samme, vejledning til handling, men de fik ikke (og ønskede givet heller ikke) vejledning på samme plan.

Det første publikum så i første række krigen som en ædel, aristokratisk aktivitet, der kun ændrede sin natur ganske langsomt, eller slet ikke. Derfor stod der oldgammelt stof i deres bøger sammen med det nye, og der blev lagt overordentlig vægt på den etiske dimension, på krigens æstetik, og på dens forhold til de eksisterende sociale strukturer. Man forsøgte at påvirke praksis i krig ud fra tilbageskuende litterære utopier, for det drejede sig om at realisere krigen som en menneskeligt og socialt *ædel* aktivitet. Forfattere uden egen krigserfaring kunne skrive relevant litteratur sat sammen af litterære citater.

Det andet publikum i det tidlige 1600-tal havde langt voldsommere og hyppigere krige som en del af deres erfaring og som en trussel, der skulle håndteres. Socialt var dette publikum mere blandet, og mange var lidet fornemme. Der var flere end før, der var meget erfarne i krig,

og de satte tonen an blandt de skrivende; men andre var helt ny i den branche. Det utopiske forsvandt fra litteraturen, det var der ikke plads til på de vilkår, og det aristokratiske blev svækket meget. Det drejede sig om „hvordan krigen føres bedst og nyttigst.“⁵⁷ Men vejledningen bibeholdte et stærkt etisk element, i sidste instans fordi det var en levende realitet for de skrivende (og vel også for de læsende), at Gud råder for sejren. Det etiske og det praktiske var ét.

Det tredje publikum var en stand af militære, som var langt mere professionaliserede og mere ensartede end deres forgængere. Væksten i den militærfaglige litteratur gik i stå, fordi der kunne læres mere i hæren uden brug af bøger, og fordi synet på det militære fag blev mere snævert. Dette publikum efterspurgte en litteratur, som var teknisk militærfaglig i nutidig forstand. Den så i høj grad dagens lys som autoriserede vejledninger, udsendt i kongens navn. De officielle tryk blev suppleret af matematisk-tekniske lærebøger for de „lærde“ våbenarter, artilleri og ingeniører. De etiske spørgsmål var næsten væk, det var blevet en sag, som alene blev ordnet af straffeparagrafferne i de fyldige kongelige krigsartikler. Officererne var ganske vist selvbevidste standspersoner, men deres krig kunne ikke beskrives som en ædel aktivitet. Krigen blev skildret som et håndværk rettet mod sejren. Gud var ikke helt væk fra teksterne, men hans rolle var blevet perifer. Der var ikke så langt til den tankegang som Frederik den Store af Preussen udtrykte i den næste generation, når han konstaterede, at Gud plejede at holde med de stærkeste bataljoner.

Den tidlige danske militærfaglige litteratur udviklede sig i snæver tilknytning til udviklingen af den militære profession, og dermed atter i tilknytning til hærens udvikling. Den afspejler også en mental udvikling mod en jordisk formålsrationalitet. Målt på ekstremerne gik man fra at beskæftige sig med varsler i skyerne til matematisk beregnede skudbaner.

1600-tallet skildres med rette som en jerntid, hvor Danmark og Europa i sjælden grad levede under krigens åg. Krigens pres lå på konger og fyrster, som måtte ruste sig til forsvar på et stadigt højere niveau og i øvrigt tilpasse deres adfærd til den udenrigspolitiske ustabilitet. Krigens pres lå på befolkningerne, som måtte tåle stigende skatter, store udskrivninger af mænd, hærgende hære. Men presset lå også på selve krigen som menneskeligt aktivitetsmønster. Krigen rettedes med langsomt, men stadigt, voksende klarhed ind på sejren her og nu, og på

⁵⁷ „wie der Krieg am besten vnd nützlichsten zu führen.“ Elerdt 1646 ark A.

sejrens tekniske forudsætninger. Krigen blev mentalt en mere moderne aktivitet, som var principielt åben for kritik, reform, og teknisk fornyelse, og som vendte ryggen til fortiden. De aristokratiske sociale mønstre, som i sin tid var dannet i forbindelse med middelalderens krigsvæsen, betød stadig mindre for forståelsen af krigen, og krigens praksis tog stadig mindre hensyn til dem. På samme måde, men langsommere, blev den kristne verdenstolkning mindre central for tolkningen af krigen. Det blev endnu ikke bestridt, at Gud rådede for sejren, men opmærksomheden samlede sig i stigende grad om andre forhold.

Dette var en proces i den europæiske kultur – ingen aktivitet er så international som krigen. Men denne proces blev også spejlet i indholdet af den lille gruppe bøger, som er den ældste danske militærfaglige litteratur.

SUMMARY

GUNNER LIND: *The First Danish Military Literature and its Public*

The first Danish works on the art of war were printed during the second half of the sixteenth century. They were few and costly, destined for an aristocratic public. These works dealt with war as a noble exercise, where ethic and aesthetic values were as important as technical skill and *Zweckrationalität*, and where Homer was as relevant as actual reports from the latest wars. A nostalgic view of the chivalric past was an important part of the outlook. This view was even able to flavour some decisions in real war, notably the articles of the war 1611–13.

A permanent Danish army was built up during the first half of the seventeenth century, and the military literature saw a modest boom. Experienced army men wrote for the many new recruits to the officer corps, telling them about the new art of war that has been called the „military revolution“. Practical and ethical aspects were seen as one thing, for both modern skills and the pleasure of God were necessary for victory; but the nostalgic idealization of a chivalric past had disappeared.

During the second half of the seventeenth century the new, large army became more stable and better organized. Official regulations from above supplied much of the knowledge which officers had to seek from other sources before. So the nonofficial military literature declined in volume and concentrated exclusively on the more difficult technical subjects. The moral discourse did not disappear, but receded into the background.